

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De drijvende kracht van Atlantis

Koning, Hugo

Citation

Koning, H. (2017). De drijvende kracht van Atlantis. *Leidschrift*, 32(januari: Verzonken en verheven. Plato's Atlantis van klassieke mythe tot nazi-utopie), 7-14. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3180866>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3180866>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De drijvende kracht van Atlantis

Hugo Koning

Hoewel het legendarische eiland Atlantis al millennia lang diep onder de golven ligt verzonken, komt het toch telkens weer boven water opduiken. Het verhaal van de plots verdwenen ‘oerbeschaving’ heeft door een niet aflatende stroom aan publicaties een onuitwisbare plaats verworven in het collectieve geheugen en de (populaire) cultuur van het Westen. Bijna niemand heeft nog nooit van Atlantis gehoord: via een artikel, een website, een documentaire, een film of een populairwetenschappelijk boek. Zelf heb ik voor het eerst met het intrigerende Atlantis kennigemaakt via het schier onovertroffen computerspel *Indiana Jones and the Fate of Atlantis* uit 1992. Dankzij vele uren achter het beeldscherm ben ik destijds, in de huid van ’s werelds beroemdste archeoloog, het mysterieuze Atlantis binnengedrongen om het geheim van de verborgen stad te ontraadselen.

In de moderne beeldvorming van Atlantis (waarvan het computerspel slechts één voorbeeld is) is de oerbeschaving onlosmakelijk verbonden met mysteries en raadsels. Het is zelfs een van de meest kenmerkende eigenschappen van de zogeheten ‘Atlantologie’ – de populairwetenschappelijke ‘kunde’ die onderzoek doet naar de cultuur, de locatie, de plotselinge teloorgang en de invloed van Atlantis – dat het studieobject in nevelen gehuld is. Anders is het niet mogelijk om nieuwe boeken en artikelen te produceren die ten doel hebben via ingenieuze redeneringen de geheimen van Atlantis aan de vergetelheid te ontfutselen. Andere kenmerken van de Atlantologie zijn verbonden aan deze bewuste mystificatie: argwaan en minachting jegens academici, het zoeken van door anderen gemiste *clues* over de hele wereld, de noodzaak van verregaande speculatie om écht door te dringen tot de waarheid en het opsporen van geheime genootschappen die er juist op gericht zijn Atlantis voor het grote publiek verborgen te houden.¹ Als er geen geheim is, is het ook niet spannend.

Interessant genoeg is onze eerste – en in feite enige – primaire bron over Atlantis juist verrassend eenduidig en expliciet. De vierde-eeuwse

---

¹ Paul Jordan heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de eigenschappen van de Atlantologie uit de moderne tijd in zijn boek *The Atlantis Syndrome* (Stroud 2001), zeker het lezen waard. De door hem geanalyseerde ‘core features of the Atlantological predisposition’ worden door hem overzichtelijk samengebracht in zijn laatste hoofdstuk, 275-295.

filosoof Plato vertelt ons het verhaal zonder al te veel ambiguïteiten en met oog voor detail in twee van zijn latere dialogen, de *Timaeus* en de *Critias* (ongeveer 350 voor Christus). Een gesprekspartner van Socrates, een stokoude man die Critias heet en waarschijnlijk de overgrootvader van Plato is, vertelt dat er zo'n 9000 jaar geleden net buiten de Straat van Gibraltar een gigantisch eiland lag met de naam Atlantis, gesticht door de goden en geregeerd door koningen. Het was een welvarend en rechtvaardig rijk, gezegend met een prachtige stad met al even prachtige muren, drukke havens en een zeer vruchtbaar achterland. Maar: in de loop der tijd viel het koninkrijk ten prooi aan hebzucht. Het keek gulzig over de grenzen en breidde zijn gebied uit door veroveringen in het Middellandse Zeegebied. De bewoners van Noord-Afrika en Egypte konden geen vuist maken tegen de indringer, maar gelukkig werd Atlantis uiteindelijk verslagen door een dappere coalitie die werd aangevoerd door Athene. Deze oerversie van Plato's eigen vaderland werd daarmee de bevrijder van ongeveer de hele wereld. Na deze eclatante overwinning werd Atlantis geheel verzwolgen door de golven, in een ontzagwekkende natuurramp die ook het moedige Athene compleet vernietigde.

Dat is in een notendop de geschiedenis van Atlantis, hier zeer summier weergegeven omdat Plato's verhaal in de oorspronkelijke context centraal staat in de bijdrage van Bert van den Berg in deze editie van *Leidschrift*. Het past in deze bijdrage wel om te benadrukken dat alleen de informatie uit de twee genoemde dialogen van Plato de basis vormen van alle latere literatuur en beeldvorming over Atlantis. Er zijn wel andere bronnen uit de Oudheid, maar die zijn allemaal later dan Plato en van zijn tekst afhankelijk. Vóór Plato wordt er door niemand gerept over Atlantis: Herodotus zwijgt erover, Homerus verwijst er niet naar, en ook andere teksten uit oudere culturen (Babyloniërs, Sumeriërs en Egyptenaren) vertellen ons niets over een enorm eiland in de Atlantische Oceaan met imperialistische neigingen dat plotseling in het water verdween. Alle duizenden artikelen en boeken die over Atlantis zijn geschreven, alle theorieën over verheven oerbeschavingen, alle speculaties over de abrupte en traumatische vernietiging van hele werelden, gaan allemaal terug op Plato. De filosoof had geen vermoeden van wat hij zou aanrichten.

De enkelvoudige bron voor het verhaal van Atlantis maakt het sowieso al moeilijk om van de 'mythe' van Atlantis te spreken, zoals in de Atlantologie en daarbuiten gangbaar is. Mythe is een lastig te definiëren begrip, maar meestal wordt die term gebruikt voor een verhaal dat

traditioneel is en lange tijd voor een bepaalde groep mensen op de een of andere manier significant is (geweest). De vertelling van Critias lijkt niet aan die beide kenmerken te voldoen. Atlantologen kunnen hun zoektocht naar Atlantis niet rechtvaardigen door een vergelijking met (bijvoorbeeld) de archeoloog Heinrich Schliemann, die – met enige overdrijving – met de *Ilias* in de hand op zoek ging naar Troje (en de stad tot de verbazing van de hele wereld ook vond). Homerus' verhaal over de Trojaanse Oorlog is namelijk *wel* traditioneel en wijdverspreid, dus kan het zin hebben om dat serieus te nemen (en in het geval van Troje had het dat dus ook). Voor Atlantis daarentegen is Plato de enige bron, en als we aannemen dat hij het verhaal bedacht heeft, dan is het dus *niet* traditioneel (hoewel dat natuurlijk door Plato wel wordt gesuggereerd) en *niet* wijdverspreid. Wie van de Atlantis-mythe spreekt, lijkt dus allerlei connotaties te importeren die niet in de discussie thuishoren.

Los van de vraag of Plato's verhaal nu een mythe mag heten of niet, is het fijn dat in deze editie van *Leidschrift* aandacht wordt besteed aan de context van Plato's verhaal; die is nogal belangrijk, net zoals het mogelijke doel dat de filosoof met zijn verhaal voor ogen zou hebben kunnen gehad. Veel Atlantologen (die voor het overgrote merendeel Plato niet in het Grieks hebben bestudeerd) vergeten de aard van de bron namelijk volledig en behandelen het relaas van Critias als een betrouwbaar stuk eerlijke geschiedschrijving. Zo besteden ze veel aandacht aan de bron van Critias (Egyptische priesters die zogenaamd weer de beschikking hadden over bronnen die veel verder teruggingen dan Griekse historiografie of legendevorming) en vatten alle delen van het verhaal op als historische werkelijkheid.² Deze benadering levert kolossale problemen op, bijvoorbeeld omdat Plato's datum ons terugbrengt naar de late steentijd en

---

² 'Literal-mindedness' is volgens Jordan een van de kenmerken van het *Atlantis Syndrome*. Een enkel voorbeeld is Bellamy's pleidooi dat 'Plato's myth [...] be accepted as an essentially factual report', H.S. Bellamy, *The Atlantis Myth* (Londen 1948) 49. Plato was tot een feitelijk verslag in staat, omdat er volgens Bellamy van de (dus ook historische) dialoog tussen Critias en de Egyptische priesters aantekeningen zijn gemaakt door een (door Bellamy in het leven geroepen) 'tachygrapher'. Deze aantekeningen zouden in het bezit zijn gekomen van Socrates, die ze weer heeft doorgespeeld aan Plato; of mogelijk heeft Critias ze 'with all his library' aan Plato nagelaten. Dit soort extreem letterlijke interpretaties zijn het rechtstreekse gevolg van een amateurisme dat geen enkele rekening houdt met de literaire en filosofische eigenschappen van de bron.

de mensheid toen nog overwegend in grotten leefde of omdat er geen enkel geologisch bewijs is voor een eiland van de afmetingen uit de *Timaeus* dat gezonken zou zijn in de Atlantische Oceaan.

Atlantologen *moeten* wel aannemen dat Plato's verhaal toch tenminste deels of op een bepaalde manier waarachtig is, want anders houdt hun studieobject op te bestaan. Wie kiest voor een literaire en/of filosofische benadering zou namelijk zomaar kunnen concluderen dat het verdwenen eiland een verzinsel is van Plato, uitgedacht met een ander dan historiografisch doel. Plato laat wel vaker in zijn dialogen mythisch aandoend materiaal van eigen makelij voorbij komen: om een bepaald filosofisch idee te illustreren, om een moreel punt te maken, om ons voorstellingsvermogen te prikkelen of om ons op een andere manier dan via strikt logische argumentatie dichter bij de waarheid te brengen. Om slechts een enkel voorbeeld van het belang van context te noemen: als Critias vertelt dat het verhaal dat hij gaat vertellen 'ongerijmd maar toch in ieder opzicht waar' is, nemen Atlantologen dat letterlijk. Critias zegt dat toch niet voor niets? Een letterkundige ziet zo'n aankondiging echter juist als een waarschuwing: vaak betekent zo'n expliciete waarheidsverklaring in de literatuur namelijk het compleet tegenovergestelde.

Uiteraard zijn *volledig fictief* en *volledig historisch* twee uiteinden van een spectrum dat dus ook allerlei benaderingen in het midden toelaat. Het is goed mogelijk, en in mijn ogen waarschijnlijk, dat Plato niet het hele verhaal zelf bedacht heeft. Sommige elementen doen mythisch aan, andere kunnen geïnspireerd zijn door historische gebeurtenissen. Zo is er terecht op gewezen dat de heldhaftige strijd van Athene tegen het decadente Atlantis gelijkenissen vertoont met het verzet van Athene tegen de Perzische invasie van 480 voor Christus. Een ander voorbeeld is de gedeeltelijke overstroming van een Grieks eiland in 373 voor Christus – een eiland dat ook nog eens Atalante heet.

Wat in de Atlantologie zeer vaak voorkomt, is dat sommige elementen van Plato's verhaal wel en andere elementen niet worden overgenomen. Zo schrijft de Griekse archeoloog Marinatos bijvoorbeeld dat 'we can only accept the historical core of the traditions on Atlantis as a fact, but time and place we cannot accept'.³ Deze benadering geeft een onderzoeker aan de ene kant veel vrijheid, maar levert ook weer een nieuwe

---

³ S. Marinatos, *Some words about the legend of Atlantis* (Athene 1971) 21; het stuk is oorspronkelijk (in het Grieks) als artikel verschenen in *Cretica Chronica* 4 (1950) 195-213.

verplichting op – je moet dan uitleggen waarom je Plato anders interpreteert. Marinatos wil Plato's verhaal plaatsen in 1500 voor Christus en denkt dus dat er ergens in de overlevering een foutje is gemaakt met het getal 9.000; Plato moet 900 bedoeld hebben. Het spreekt voor zich dat een dergelijke benadering even vruchtbaar als arbitrair is. In de woorden van één van de grootste Atlantis-sceptici L. Sprague de Camp:

You cannot change all the details of Plato's story and still claim to have Plato's story. That is like saying the legendary King Arthur is 'really' Queen Cleopatra. All you have to do is change Cleopatra's sex, nationality, period, temperament, moral character, and other details and the resemblance becomes obvious.⁴

Alle geleerden en pseudogeleerden die naar Atlantis zoeken moeten morrelen aan het verhaal van Plato. Ze pakken wat ze nodig hebben, verdraaien bepaalde andere elementen en vegen wat ze niet kunnen gebruiken onder het tapijt. Wat Atlantologen ook allemaal gemeen hebben is hun (al dan niet professionele) gebruik van de wetenschap van de archeologie. Of Atlantis nu in pak 'm beet 10.000 of 1500 voor Christus geplaatst moet worden (of vele duizenden jaren eerder, volgens weer anderen), andere literaire bronnen zijn er niet – dus het komt erop aan Plato's topografische informatie zo te interpreteren dat ze overeenkomen met archeologische gegevens. Deze zoektocht heeft sinds de 16^e eeuw zo'n dertig verschillende locaties over de hele wereld opgeleverd, waaronder zelfs een in Friesland.⁵ Deze indrukwekkende opbrengst zegt meer over het amateurisme van de onderzoekers dan de hoeveelheid aan Atlantische overblijfselen. Vaak wordt door Atlantologen alleen gefocust op dingen die ze goed kunnen gebruiken, dikwijls vondsten zonder gedocumenteerde context, zonder dat er al te veel rekening wordt gehouden met in de academie geaccepteerde gegevens rond datering en oorsprong.

Het is natuurlijk niet zo dat alleen amateurs zich met Atlantis hebben beziggehouden; ook professionele archeologen en geologen hebben zich

---

⁴ Aangehaald in Jordan, *Atlantis Syndrome*, 40.

⁵ L. Sprague de Camp, *Lost Continents* (New York 1954) geeft een goed overzicht tot zijn eigen tijd; zie ook P.Y. Forsyth, *Atlantis. The Making of Myth* (Montreal en Londen 1980) 97-113.

over het vraagstuk van Atlantis gebogen.⁶ Sterker nog: in de vorige eeuw was het de (al eerder genoemde) gerespecteerde academicus Marinatos die een wat oudere theorie over Atlantis nieuw leven inblies en het eiland Kreta als Atlantis aanwees. De kolossale vulkaanuitbarsting op het nabijgelegen eiland Thera (nu Santorini) zou rond 1500 voor Christus zo veel schade aan Kreta hebben toegebracht dat haar beschaving bezweek – een traumatische gebeurtenis die de legende van een verzonken eiland zou hebben veroorzaakt. Deze interpretatie wordt nog altijd aangehangen, ook in academische kringen.⁷ Kenneth Feder gaat in deze editie van *Leidschrift* uitgebreid in op het archeologische bewijs voor het bestaan van Atlantis.

De Thera-Kreta hypothese is een serieuze en wetenschappelijk onderbouwde poging om het verhaal van Atlantis te begrijpen als een legende met een historische basis, die door Plato naar zijn eigen hand is gezet. De theorie is het voorlopige hoogtepunt van een trend die wordt ingezet in het jaar 1882, door velen beschouwd als een keerpunt in de geschiedenis van de Atlantologie: in dat jaar verscheen namelijk een invloedrijke studie van Ignatius Donnelly, *The Antediluvian World*. Met het boek wordt de bestudering van het verhaal van Atlantis (en de onlosmakelijk daaraan verbonden zoektocht naar het verdwenen eiland) serieuzer en wetenschappelijker, en vele moderne Atlantologen zien Donnelly (wel degelijk een *believer*) nog altijd als hun geestelijke vader.

Donnelly (alsmede zijn volgeling Lewis Spence) zoekt het bewijs voor het bestaan van Atlantis in de vele overeenkomsten tussen de archeologische overblijfselen, de taal en de flora en fauna van de Oude en de Nieuwe Wereld. Amerika was al eerder en door velen aangewezen als Atlantis – de eer van de primeur gaat naar de Spaanse historicus Francisco Lopez de Gomara in 1553 – maar nog nooit werd deze theorie zo grondig aangepakt als door Donnelly. Volgens hem zijn er zoveel frappante gelijkenissen (zoals de piramides in Egypte en die in Midden-Amerika) dat er ooit een groot eiland in de Atlantische Oceaan gelegen moet hebben, niet als doorgeefluik natuurlijk, maar als bron van alle gedeelde verschijnselen. In feite is *The Antediluvian World* een zo ver mogelijk doorgevoerde oefening in diffusionisme, de benadering die overeenkomsten verklaart uit contact

---

⁶ Zie vooral E.S. Ramage ed., *Atlantis. Fact or Fiction?* (Bloomington, IN en Londen 1978), een bundel met bijdragen van een historicus, drie classici en twee geologen. Het boek biedt een gewogen en genuanceerde benadering.

⁷ Zie bijvoorbeeld: J.V. Luce, *The End of Atlantis. New Light on an Old Legend* (Londen 1969).

tussen volkeren. Donnelly ontkent categorisch dat ‘the great inventions were duplicated spontaneously’ (de tegenovergestelde theorie van het inventionisme) en zoekt een oerbeschaving die de bron is voor alle technische en culturele verworvenheden van de vroege culturen in de hele wereld. Diffusionisme is nog altijd een leidend principe in de werken van moderne Atlantologen.

Tegenwoordig weten we dat de overeenkomsten die Donnelly identificeerde in werkelijkheid niet bestaan, en dat de verbanden die hij zag waren ingegeven door enthousiasme en niet door wetenschappelijke realiteit. Maar in zijn tijd maakte hij door zijn aanpak begrijpelijkerwijs veel indruk, en dat zegt al wel het een en ander over benaderingen die er destijds verder nog te koop waren. Juist in de tijd van Donnelly beleefde de Atlantologie een grote opleving, omdat in de negentiende eeuw de ruïnes van de Midden-Amerikaanse volkeren ontdekt werden. De relatieve ontoegankelijkheid van de inscripties verleende enkele fantasten (met name Augustus le Plongeon) voldoende vrijheid om hierin verwijzingen te zien naar een mysterieus verdwenen Land van Mu, dat gelijk werd gesteld aan Atlantis. Nog veel verder ging de beroemde theosophist Madame Blavatsky, die in haar uitgebreide *The Secret Doctrine* (het eerste deel verscheen in 1888) vertelde over geheime documenten die ze in Tibet had ingezien; die zouden bevestigen dat er ooit een Atlantis was (door haar Lemuria genoemd) dat zich in de Indische (!) Oceaan bevond. Ook stond ze daarover in contact met inmiddels overleden Tibetaanse wijzen. Volgelingen van haar (met name William Scott-Elliot en James Churchward) bedienden zich van soortgelijke methoden als helderziendheid en de inzage van bronnen die verder niemand ooit had gezien, zoals kleitabellen uit een afgezonderd Indisch klooster.

Dit soort gekte, ook deel van de geschiedenis van de Atlantologie, maakt wel duidelijk hoe sterk de aantrekkingskracht van het verhaal van de verdwenen beschaving is. Het eiland wordt niet alleen gezocht door wetenschappers met rationale uitgangspunten, maar ook door fantasten die van Atlantis vooral een romantische, vaag omliggende plaats maken om te vullen met hun eigen voorstellingen over de geschiedenis van de wereld en de mensheid. Dit wonderbaarlijke spanningsveld tussen wetenschappers en dromers vond ook zijn weerslag in de literatuur; een voor de hand liggend voorbeeld is Verne’s *Twintigduizend Mijlen onder Zee*, waarin professor Arronax een bezoek aan Atlantis brengt. De bijdrage van Chantal Foucier in dit nummer gaat zoal over de plaats van Atlantis in de 19^e-eeuwse

literatuur, een medium dat uniek geschikt is om een brug te slaan tussen romantiek en wetenschap.

Zo zien we dat voor sommige mensen die zich met Atlantis hebben bezig gehouden, de vraag naar de historische werkelijkheid niet de meest interessante is. Zij zien Atlantis vooral als een symbool, een aansprekend vehikel dat tot denken aanspoort, zoals het misschien oorspronkelijk wel bedoeld was door Plato. Een vooraanstaande denker in dat rijtje is Francis Bacon, die in zijn *New Atlantis* (postuum gepubliceerd in 1627) een utopisch eiland Bensalem beschrijft. De bijdrage van Tobin Craig is geheel gewijd aan de overeenkomsten tussen Bensalem en Atlantis, en aan de manier waarop Plato's verhaal door Bacon ingezet wordt. Ook fascinerend aan Bacons werk is zijn bijdrage aan de steeds verdergaande transformatie van Atlantis in de moderne beeldvorming: veel meer dan bij Plato is Atlantis een maatschappij die technisch en wetenschappelijk verder ontwikkeld is (volgens principes die uiteraard door Bacon werden voorgestaan).

De technische en culturele geavanceerdheid van de maatschappij van Atlantis is een algemene eigenschap van het moderne beeld van Atlantis dat in Plato niet of nauwelijks aanwezig is; in Plato's verhaal degenereren de eilandbewoners juist en worden uiteindelijk verslagen door de oer-Atheners. Toch wordt de superioriteit van Atlantis een vast deel van de mythevorming, waardoor het pre-historische eiland een zeer sterke ideologische potentie krijgt. Dat verklaart voor een deel waarom de nazi's een grote interesse hadden in Atlantis, dat zij zagen als een raciaal puur thuisland voor de Ariërs, gelijkgesteld aan het proto-arische Hyperborea met haar mythische hoofdstad Thule. Eric Kurlander onderzoekt in de laatste bijdrage aan deze editie van *Leidschrift* de oorsprong, de invloed en het gebruik van deze mythevorming in de ideologie van het Derde Rijk.

Nog altijd wordt er door Atlantologen verder gewerkt aan het verhaal van Atlantis. Telkens weer worden dezelfde belanghebbende *clues* over intercultureel contact, een oude superbeschaving en mogelijke waarschuwingen over een nieuwe, naderende catastrofe uit de doeken gedaan voor miljoenen gretige lezers die horen bij de *believers*. Zo is het verhaal van Plato nu daadwerkelijk uitgegroeid tot een mythe.